

Epistularum genera multa

dr. S.M. Adema en dr. L.W. van Gils

Vrije Universiteit Amsterdam

Abstract

The heterogeneity of the epistolary genre makes letters relatively difficult to read for learners of Latin. In this article we propose a division of (parts of) letters according to text type, each with its own linguistic characteristics. Knowledge of these text types should help learners of Latin in translating letters, since this knowledge guides them in their (text)linguistic expectations.

1. Het genre van de brief

Brieven schrijven is geen hobby, maar pure noodzaak. Dat was in elk geval de oorsprong, zoals Cicero ook opmerkt in een brief aan Curio (*Fam.* 2,4) uit het eindexamenpensum van dit jaar. De noodzaak kon bestaan uit zakelijke belangenbehartiging, verspreiding van politieke besluiten of persoonlijke aanbevelingen. Daarnaast kan communicatie met naasten die zich op afstand bevinden minstens zo belangrijk zijn in moeilijke persoonlijke omstandigheden. Alleen per brief was het dan mogelijk om je vrienden en familie te troosten, gerust te stellen of om hulp te vragen. Romeinen met een uitgebreid netwerk, zoals Cicero en Plinius, schreven waarschijnlijk verschillende brieven per dag om al hun belangen en die van hun vrienden te kunnen behartigen.¹ En daarnaast zijn er natuurlijk ook brieven gericht op verstrooiing of kennisoverdracht.

Een brief onderscheidt zich van alle andere genres door de aanhef (*inscriptio*) en de afsluiting (*subscriptio*). *Inscriptiones* bevatten de naam van de schrijver en de adressaat. De context en verhouding tussen schrijver en adressaat bepalen de keuze voor een *praenomen* (a), een *nomen* (b) of *cognomen* (c).²

- 1) *Inscriptio*
  - a. Marcus Quinto fratri (s.d.)
  - b. Tullius s.d. Terentiae
  - c. Cicero Attico salutem

Subscriptiones zijn min of meer formulaire zinnen, waarin de schrijver de adressaat meestal vraagt om aan de eigen gezondheid te denken (a en b), en verzoeken om loyaliteit komen ook voor (c).

- 2) *Subscriptio*
  - a. Vale
  - b. Cura ut valeas.
  - c. Tu velim, ut consuisti, nos absentes diligas et defendas.

Andere kenmerken van het epistolaire genre zijn nauwelijks te geven. Het middendeel van brieven kan op basis van verschillende parameters worden ingedeeld in subgenres.

- 3) Indelingen van epistolaire subgenres op basis van:

---

¹ Achard (1991: 139) denkt dat Cicero 10 brieven per dag schreef. Volgens Hall (2009: 16) is dit echter een te hoge schatting, maar geeft Achard wel gelijk in zijn punt dat brieven schrijven een dagelijkse bezigheid moet zijn geweest.

² Zie Adams (1978) en Dickey (2002) voor het gebruik van namen door Cicero.

- a. onderwerp (afscheidsbrieven, liefdesbrieven, adviesbrieven, etc.)
- b. adressaat (privé en openbare correspondentie, al dan niet literair/wetenschappelijk)
- c. vorm (argumentatief, verhalend, expositorisch)

Al in de Oudheid werden pogingen gedaan om het heterogene genre van brieven te voorzien van een indeling. De retorici konden op die manier ook per type voorbeeldbrieven behandelen. Pseudo-Demetrius omschrijft 21 briefsoorten en Pseudo-Libanius zelfs 41. De parameter voor deze indelingen was het onderwerp van de brief, dus we vinden categorieën als afscheidsbrieven, liefdesbrieven, adviesbrieven, excuusbrieven, enzovoort.

Paolo Cugusi gaat in zijn studie over het Romeinse briefgenre uit van een andere functionele indeling.³ Hij stelt voor om in de eerste plaats prive-correspondentie te scheiden van openbare brieven, waarbij hij een opmerking van Cicero kan citeren over precies dit verschil.

- 4) Cicero over openbare en privé-correspondentie
aliter enim scribimus, quod eos solos, quibus mittimus, aliter, quod multos lecturos putamus.

We passen immers onze schrijfwijze aan afhankelijk van de vraag of we menen dat alleen de adressaat de brief leest of een groter publiek. (Cic. *Fam.* 15.21.4)

De privé-correspondentie verdeelt Cugusi verder onder op basis van onderwerp: informatieve brieven (over politiek, je persoonlijke toestand, zaken), schertsbrieven,⁴ verjaardagsbrieven, troostbrieven, liefdesbrieven (niet bij Cicero en slechts eenmaal in Plinius⁵) en brieven over gelezen boeken. Dan is er privé-correspondentie die indirect ook voor een derde partij is bedoeld, zoals aanbevelingsbrieven (ook voor de aanbevolen persoon).⁶ De openbare correspondentie die voor ons van belang is, valt onder het type 'open brief', m.a.w. de briefschrijver is zich bewust van een groot publiek dat mee zou kunnen lezen, ook al is de aanhef soms gericht tot één persoon.⁷ De open brief kan autobiografisch zijn (*res gestae* behandelen), politieke verzoeken of besluiten bevatten, of een wetenschappelijke of literaire ambitie hebben.

Op basis van adressaten en onderwerpen is het dus mogelijk om het grote, heterogene corpus Latijnse brieven op functionele gronden in subgenres te ordenen. Binnen subgenres kunnen periodes, auteurs en stijlkenmerken vergeleken worden. Dat biedt voordelen aan de classicus, maar voor leerlingen is de winst beperkt. Want een brief kan pas na vertaling worden ingedeeld in een subgenre, niet op basis van stijl- of taalkenmerken, maar op basis van inhoud. Daar komt bij dat veel brieven twee of meer subgenres lijken af te wisselen, zoals Kroon in een *Lampas* artikel uit 2000 al heeft betoogd.⁸

Naar aanleiding van de in 2000 ingevoerde CE-eindterm om teksttype te kunnen herkennen en beschrijven, benoemt Kroon de complicaties rond het begrip genre en teksttype. De genre-indeling op het hoogste niveau is niet problematisch: historiografie, epos, lyriek, fabels, epistolografie; de combinatie van globale vorm, inhoud en functie van het totale werk zijn voor genre de onbetwiste parameters. Binnen een genre wisselen verschillende teksttypen elkaar meestal af. Over die observatie

---

³ Cugusi (1983).

⁴ In *Hermeneus* 65.1 (online toegankelijk via hermeneus.tresoar.nl) staan vertalingen van mw. H. Van Rooijen Dijkman van Cicero's brieven aan Trebatius: sommige zijn aanbevelingen, anderen schertsbrieven.

⁵ Plin. 7.5.

⁶ Ook ontvangstbewijzen horen in deze categorie, maar bij Cicero en Plinius wordt dit type niet gevonden.

⁷ Ook officiële kennisgevingen en politieke mandaten kunnen de vorm van een brief hebben, uiteraard met een openbaar karakter, maar die laat ik terzijde gezien onze focus op Cicero en Plinius.

⁸ Kroon (2000).

bestaat geen twijfel, maar over de definities en beschrijvingen van die interne teksttypen des te meer. Voor de teksttypologische verschillen binnen een genre stelt Kroon voor om met een vaste, beperkte set parameters te werken die te koppelen zijn aan de *vorm*, dat wil zeggen aan talige eigenschappen van de tekst: dialogen worden onderscheiden van monologen en monologen zijn narratief (meestal gericht op het verleden), expositorisch (geankerd in het heden) of procedureel (prototypisch voor de toekomst). Deze drie teksttypen kunnen meer of minder argumentatief van aard zijn.⁹ De mogelijkheid om een beschrijvend teksttype toe te voegen, laat Kroon open.¹⁰

Inmiddels valt de CE-eindterm uit 2000 omtrent de herkenning van teksttypen onder het algemener geformuleerde domein A, Reflectie op klassieke teksten. Examenkandidaten moeten onder andere door middel van een taalkundige analyse van een passage hun begrip van Latijnse teksten kunnen demonstreren. Daarbij is kennis van teksttypen relevant. Ook voor een ander onderdeel van het examenprogramma is kennis van teksttypen echter nuttig: het kan helpen bij het maken van een proefvertaling.

Het doel van dit artikel is om op basis van Kroon (2000) de brieven van Cicero en Plinius in een klein aantal eenvoudig gedefinieerde typen in te delen en deze typen te relateren aan specifieke taalkenmerken teneinde de (ver)taalvaardigheid van de eindexamenleerlingen te vergroten.

2. De relevantie van teksttypen voor het vertalen van een ongeziene passage

Er is vaak geobserveerd dat leerlingen tijdens het vertalen geen intuïties en verwachtingen hebben over het vervolg van de tekst of die althans niet altijd lijken in te zetten.¹¹ Dit gebrek aan anticiperend vermogen lijkt betrekking te hebben op zowel het inhoudelijke als het taalkundige vlak. Wat het taalkundige vlak betreft, is het soms alsof er bij iedere nieuwe zin weer nieuwe kansen zijn voor het gehele arsenaal van zowel het Latijnse lexicon als de morfologie en syntaxis.¹²

Tijdens een les over Plinius' eerste Vesuviusbrief vroeg een leerling bijvoorbeeld eens wat *tenet* in voorbeeld 5 voor tijd was en of het misschien een futurum kon zijn.

5) *Properat illuc unde alii fugiunt, rectumque cursum recta gubernacula in periculum tenet ...*

Hij haast zich in de richting vanwaar anderen vluchten en koerst, de steven gericht, in rechte lijn op het gevaar af...¹³ (Plin. *Ep.* 6.16)

Op de vraag wat Plinius op dit moment in zijn tekst eigenlijk aan het doen was, zei de leerling: "Hij is een verhaal aan het vertellen. ... O, dan gaat het helemaal niet over de toekomst. Het is een praesens, een praesens historicum."

Deze jongen had allerlei kennis en intuïties over wat je zoal in een tekst van een bepaald type kan tegenkomen, maar moest geholpen worden bij het inzetten daarvan. Dit lijkt misschien vals spelen, een trucje dat een gebrek aan lexicale en morfologische kennis verdoezelt, maar het is een van de strategieën die ervaren lezers ongemerkt toepassen.

---

⁹ Dit model neemt Kroon over van Roulet (zie e.g. Roulet 1997).

¹⁰ Kroon verwijst naar Wehrlich (1979) die niet drie, maar vijf typen onderscheidt: naast de drie van Roulet ook het beschrijvende en argumentatieve.

¹¹ Verhoeven (1985); Verhoeven en Hulshof (1990); Markus en Pennell-Ross, D. (2004); Van De Walle en Van Houdt (2004, 2005); Goris (2007); Pennell-Ross (2008); Van Houdt (2008); Kroon en Sluiter (2010); Schirok (2013).

¹² Of soms zelfs meer dan dat, zoals ook blijkt uit de titel "Maar *incipiam* kan toch accusativus zijn?" (Verhoeven en Van Hoof 1985).

¹³ Vertalingen van Plinius' brieven zijn overgenomen uit Peters (2001).

Onderzoek naar tekstbegrip in moderne talen heeft uitgewezen dat goede lezers verschillende soorten kennis benutten om de samenhang tussen zinnen te herkennen en een tekst als geheel te begrijpen.¹⁴ Deze typen kennis worden meestal beschreven door middel van een top-down/bottom-up model zoals in tabel 1.

Tabel 1: Top-down/bottom-up model, overgenomen uit Pennell-Ross 2008

Semantics Issues of meaning, all levels	TOP-DOWN	
	Knowledge of the world	Reader's own knowledge
	Social/historical/geographical context	Knowledge assumed on part of intended audience
	Genre	Text type
	Discourse/pragmatic level	Level of connected text vs. sentence
	Syntax	Function of word or phrase at sentence level
	Morphology	Form of word
	Part of speech	
	BOTTOM-UP	

De jongen in de anecdote kwam er via de bottom-upmethode niet uit. Hij strandde op het morfologisch niveau. De oplossing kwam door hem van bovenaf te laten kijken, vooral via het discourse level, de directe context van de voorafgaande zinnen. Die informatie leidde tot syntactisch inzicht, over het gebruik van het praesens historicum, waardoor hij *tenet*, tegelijkertijd, ook morfologisch als praesens herkende.

Een ervaren lezer zal bij de interpretatie van *tenet* in voorbeeld 5 natuurlijk voornamelijk gebruik maken van de bottom-upmethode. Waarschijnlijker nog is dat de ervaren lezer de vorm *tenet* geautomatiseerd heeft. Bij een ongebruikelijker of zelfs niet bestaand werkwoord als *blablet* op dezelfde plek is dat anders. Dan gebruikt ook de ervaren lezer vooral informatie met betrekking tot het teksttype en de voorafgaande zinnen om de vorm te analyseren en interpreteren. Via de context, en dan vooral de nevenschikking met *properat*, komt de ervaren lezer langs een andere dan de grammaticale weg uit op een juiste analyse van in elk geval de tijd, modus en interpretatie van deze werkwoordsvorm. Deze andere weg zou ook toegankelijk moeten zijn voor leerlingen.

Wij hebben deze weg daarom uitgewerkt voor het examenpensum Latijn van 2015. De eerste stap daarbij was een teksttypologisch corpusonderzoek om te achterhalen met welke teksttypen en kenmerken van die teksttypen een leerling bekend moet zijn als hij brieven van Cicero en Plinius gaat vertalen. Het epistolaire genre is immers tamelijk heterogeen. Een zeer algemene talige aanwijzing zou kunnen zijn dat een brief veel werkwoordsvormen in de eerste persoon bevat, maar dat is juist niet zo als de briefschrijver een verhaal vertelt.

3. Teksttypologisch corpusonderzoek naar het examenpensum Latijn 2015

In ons corpusonderzoek naar brieven van Cicero en Plinius zijn we uitgegaan van de eerder genoemde indeling in narratieve, expositorische, procedurele en beschrijvende brieven of briefdelen, de indeling die Kroon (2000) voorstelt. In deze indeling zijn we uitgegaan van de twee, soms drie, belangrijkste teksttypen in een brief. In sommige gevallen was een fijnmaziger indeling mogelijk, bijvoorbeeld een korte zin vertellerscommentaar in een verhalende passage (zie voorbeeld 13). In dit artikel werken we

¹⁴ Zie Van Dijk & Kintsch (1978, 1983); Kintsch (1988, 1998). Hun theorieën zijn al door diverse classici toegepast, zie bijvoorbeeld Pennell-Ross (2008); Van Houdt (2008); Van der Plaats (2011).

toe naar een indeling in teksttypen die voor leerlingen werkbaar en voorspelbaar is. Daarom hebben we niet met dergelijke fijnmazige indelingen gewerkt.¹⁵

We hebben in de briefonderdelen talige kenmerken geanalyseerd, zoals het gebruik van de eerste en tweede persoon en de interpretaties van tijden. De uitkomsten van dit onderzoek zijn samengevat in tabel 2 en 3.

Tabel 2: overzicht van talige kenmerken in brieven van Cicero en Plinius, genoemde personen¹⁶

Talig kenmerk	Per 1000 woorden in:					
	Expositorisch	Procedureel	Beschr. heden	Beschr. verl.	Narratief	Totale corpus
werkwoord 1 ^e persoon	72	40	57	18	5	38
ego, meus	38	29	31	7	3	22
werkwoord 2 ^e persoon	27	29	9	14	0	16
tu, tuus	25	35	18	14	0	18

Tabel 3: overzicht van talige kenmerken in brieven van Cicero en Plinius, tijdgebruik e.d.¹⁷

Talig kenmerk		Per 1000 woorden in:					
		Expositorisch	Procedureel	Beschr. heden	Beschr. verl.	Narratief	Totale corpus
praesens	actueel	50	38	14	4	1	21
	algemeen	12	20	52	4	5	19
	iteratief	6	7	75	0	0	18
	historicum	2	0	0	0	55	11
perfectum	praesens	37	7	15	21	2	16
	narratief	1	0	0	0	24	5
	epistolair	1	0	0	0	0	0
imperfectum	situatie in verleden	5	0	0	0	25	6
	kenmerk, gewoonte	1	0	1,5	60	11	15
	epistolair	2	0	0	0	0	0
plusquamperfectum		1	1	1,5	25	9	8
infinitivus historicus		0	0	0	0	12	2
futurum		9	15	1,5	0	0	5
futurum exactum			1	0	0	0	0
imperatieve & adhort. constructies	imperativus	0,5	11	0	0	0	2
	conjunctivus adhortativus	2	9	1,5	0	0	3
	overig (gerundivum + esse, <i>opus est</i> , etc.)	1	8	0	0	0	2
Uitroepen		3	3	6	25	1	8
Sententiae		2	6	1,5	0	0	2
Directe rede		0,5	0	5	0	4	2
Indirecte rede		4	7	5	7	4	5

¹⁵ Zie voor een beschrijving van een dergelijke methode bijvoorbeeld Adema en Stienaers (2011) of Allan (2011).

¹⁶ Het corpus voor deze tabel bestond uit de volgende brieven: Cicero: *Att.* 5.16; *Att.* 12.14; *Fam.* 14.2; *Fam.* 14.3; *Fam.* 14.7; *Fam.* 14.18; *Fam.* 14.19. Plinius: 1.13; 1.9; 3.21; 4.19; 5.16; 6.7; 6.16; 7.20; 7.5; 9.2; 9.33. Het totaal aantal woorden was 4053 (1536 woorden expositorisch, 801 woorden procedureel, 557 woorden beschrijving heden, 281 woorden beschrijving verleden, 878 woorden narratief).

¹⁷ Het corpus voor deze tabel bestond uit de volgende brieven: Cicero: *Att.* 12.14; *Att.* 5.16; *Fam.* 14.18; *Fam.* 14.19; *Fam.* 14.2; *Fam.* 14.3; *Fam.* 14.7; *Fam.* 7.1. Plinius: 1.13; 1.9; 3.21; 4.19; 5.16; 6.16; 6.7; 7.20; 7.27; 7.33; 7.5; 8.10; 8.11; 8.16; 8.24; 9.2; 9.33; 9.6. Het totaal aantal woorden was 6256 (2301 woorden expositorisch, 1403 woorden procedureel, 655 woorden beschrijving heden, 281 woorden beschrijving verleden, 1616 woorden narratief).

Uit tabel 2 blijkt dat briefschrijvers in alle typen naar zichzelf verwijzen, maar dat er een groot verschil is tussen expositorische brieven en narratieve brieven. Verwijzingen naar de geadresseerde zijn minder frequent en komen nog het meest voor in procedurele brieven, waarin dingen geregeld en overlegd worden mét die geadresseerde.

Tabel 3 laat bijvoorbeeld zien dat in narratieve delen van brieven het futurum niet voorkomt. Deze tabel is zo een getalsmatige onderbouwing van de intuïtie van de eerder genoemde leerling die een praesens historicum makkelijker kon herkennen toen hij zich realiseerde dat er een verhaal verteld werd.

De tabellen zijn echter niet direct inzetbaar in de klas, zeker niet in de fase waarin we leerlingen bewust willen maken van hun intuïties of ze deze willen aanleren. Wij hebben daarom een vertaalslag willen maken van deze onderzoeksresultaten naar vakinhoud die meer is toegesneden op leerlingen.

4. Van teksttypologisch corpusonderzoek naar onderwijsmiddel

De vakinhoud die wij voorstellen presenteert de op Kroon (2000) gebaseerde teksttypen als vijf activiteiten of doelen van een briefschrijver:

1. Statusupdate geven (expositorisch)
2. Regelen (procedureel)
3. Beschrijven van een persoon of object in de huidige wereld
4. Beschrijven van een persoon of object in het verleden
5. Vertellen van een verhaal (narratief)

Leerlingen kunnen deze activiteiten en daarmee samenhangende brieftypen van elkaar onderscheiden door middel van ten minste een van twee inhoudelijke parameters: het beschreven tijdvak en de belangrijkste activiteit van de briefschrijver in zijn brief. Het beschreven tijdvak kan de toekomst zijn, het heden of het verleden. Als de brief gericht is op de toekomst, dan is de activiteit van de briefschrijver meestal het maken van afspraken en regelen van een of meerdere zaken.¹⁸ Gaat de brief vooral over het heden, kan dat zijn omdat de briefschrijver een statusupdate geeft van zijn persoonlijke belevenissen of de briefschrijver beschrijft, in meer algemene bewoordingen, een object of persoon uit zijn omgeving. Brieven over het verleden, bevatten dergelijke beschrijvingen ook, of er wordt een verhaal verteld.

Een derde parameter, die los staat van de andere twee, is de mogelijke emotionele betrokkenheid van de briefschrijver. Elk brieftype kan, in meerdere of mindere mate, uitingen van emotionele betrokkenheid bevatten.

Schema: het onderscheiden van vijf brieftypen

---

¹⁸ Dit geldt in elk geval voor het onderzochte corpus. Een briefschrijver zou ook kunnen informeren over zijn eigen plannen (futura, eerste persoon) of uitgebreide toekomstscenario's kunnen schetsen, maar daar zijn we in de brieven van het pensum geen voorbeelden van tegengekomen.

De briefschrijver richt zich vooral op:

- de **toekomst** en de briefschrijver wil vooral zaken **regelen**
- het **heden** en de briefschrijver wil
  - een **statusupdate geven** over zijn huidige bezigheden
  - een object of persoon **beschrijven**
- het **verleden** en de briefschrijver wil
  - een object of persoon **beschrijven**
  - een verhaal **vertellen**

Daarnaast is het belangrijk te weten of de briefschrijver **emotioneel betrokken** is bij zijn onderwerp.

Na het lezen van een brief is natuurlijk met zekerheid te zeggen welk type of welke typen de brief bevat, maar de indeling is nadrukkelijk bedoeld voor de tekstoriënterende fase. Het is informatie die de leerlingen de mogelijkheid geeft bovenaf in het bottomup/topdown schema te beginnen. De informatie in de titel, de inleiding en (eventueel) tussenkopjes is over het algemeen zodanig dat de leerling verwachtingen kan formuleren omtrent het beschreven tijdsbestek, de activiteit van de briefschrijver en de emotionele betrokkenheid. Zo krijgt de leerling een idee over het brieftype of de brieftypen in de brief.

Deze kennis biedt de leerlingen tegelijkertijd de mogelijkheid om de vertaalslag te maken van inhoudelijke oriëntatie naar taalkundige voorspellingen doordat de brieftypen elk specifieke talige kenmerken hebben. De talige kenmerken van de brieftypen hebben bijvoorbeeld betrekking op het gebruik van de eerste en tweede persoon, van typen bijwoordelijke bepalingen of op het tijdgebruik of het gebruik van adhortatieve constructies. De talige kenmerken van de brieftypen, met name de interpretaties van de tijden hebben we voor leerlingen vertaald naar kenmerkende typen zinnen. Deze kennis vergroot voor leerlingen, kortom, de mogelijkheid de tekst zowel top-down als bottom-up te benaderen.

Tabel 4: Top-down/bottom-up model versus onderwijsmateriaal brieftypen

Semantics Issues of meaning, all levels	TOP-DOWN	
	Knowledge of the world	
	Social/historical/geographical context	
	Genre	Titel, inleiding, tussenkopjes, (annotaties)
	Discourse/pragmatic level	Brieftypen / activiteiten van de briefschrijver
	Syntax	Zinstypen, genoemde personen, bepalingen
	Morphology	Latijnse woorden
	Part of speech	
BOTTOM-UP		

Veel lesmateriaal dat zich richt op verwachtingen en tekstontsluiting laat leerlingen ofwel anticiperen op de inhoud ofwel op de taalkundige structuur van de tekst.

Taalkundige tekstoriënterende oefeningen vereisen meestal grote lexicale en morfologische kennis, zoals antecedenten opsporen, tijdgebruik analyseren en synoniemen herkennen.¹⁹ Op basis van deze oefeningen moeten leerlingen voorspellingen doen over de inhoud van de tekst, maar dat lukt meestal niet, of niet vanzelf. Oefeningen die de leerlingen inhoudelijke voorspellingen laten doen, lijken ervan uit te gaan dat inhoudelijke voorspellingen automatisch ook talige intuïties zullen oproepen.²⁰ Ook dat is lang niet altijd het geval.

Hoewel beide typen oefeningen waardevol kunnen zijn, leren ze de leerling niet expliciet om zelf de vertaalslag te maken van inhoudelijke oriëntatie naar taalkundige voorspellingen (of andersom). De vakinhoud (en oefeningen) die wij voorstellen is juist bedoeld om leerlingen te helpen inhoudelijke verwachtingen, opgeroepen door titel en inleiding, om te zetten in verwachtingen omtrent morfologische en syntactische verschijnselen.²¹ De volgende secties gaan per brieftype in op voor leerlingen relevante inhoudelijke en talige kennis en zijn voor een belangrijk deel gebaseerd op het eerder genoemde teksttypologisch corpusonderzoek.

4.1 Statusupdate

In een statusupdate informeert de brieftypograaf de geadresseerde over zijn huidige bezigheden en recente belevenissen.²² Ook komt het voor dat de brieftypograaf de situatie van de geadresseerde samenvat, naar aanleiding van diens eerdere brief. De belangrijkste Latijnse kenmerken zijn samengevat in het schema. Deze betreffen de genoemde personen, zinstypen (en interpretaties van werkwoordsvormen) en bijwoordelijke bepalingen.

Statusupdate <i>De brieftypograaf informeert de geadresseerde over zijn huidige bezigheden en recente belevenissen of vat de situatie van de geadresseerde nog eens samen</i>		In Latijnse tekst te zien:
Genoemde personen	vaak de brieftypograaf	<i>ego, meus, nos, noster</i> eerste persoon werkwoord
	soms de geadresseerde:	<i>tu, tuus, vos, vester</i> tweede persoon werkwoord
Zinstypen	huidige toestand	praesens (actueel)
	terugkerende bezigheden	praesens (iteratief)
	recente belevenissen	perfectum praesens
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op het heden	bijvoorbeeld: <i>nunc</i>

¹⁹ We willen daarmee natuurlijk niet zeggen dat deze oefeningen niet nuttig zijn. Er is prachtig en direct inzetbaar materiaal voor dit type van tekstontsluiting, bijvoorbeeld in het themanummer *Texterschließung* van *Der altsprachliche Unterricht* (2013, 6). Een deel van de oefeningen is via de site van de uitgever (Friedrich Verlag) vrij toegankelijk. Dit type van oriëntatie is echter van een hoger niveau dan voor het eindexamen nodig is. Het is zelfs van een hoger niveau dan strikt noodzakelijk is voor de leespraktijk van classici, aangezien wij ons ook vrijwel altijd eerst via een commentaar inhoudelijk op een nieuwe tekst zullen oriënteren

²⁰ Ook dit type oefeningen is zeker nuttig. Concrete suggesties voor dergelijke oefeningen worden bijvoorbeeld gedaan in Fisser en Verhoeven (1993).

²¹ Voorbeelden van oefeningen waarin leerlingen geleidelijk kennis maken met deze stof zijn te vinden op de site van Lampas en op quamlibet.nl. In dit oefenmateriaal worden de brieftypen en hun talige kenmerken samengevat weergegeven op één pagina.

²² De statusupdate is gesteld in het expositorische teksttype (zie Kroon 2000). De dominante discourse mode is de report mode, waarin de spreker of verteller gebeurtenissen en situaties in relatie tot zijn eigen heden presenteert (zie, bijvoorbeeld, Adema en Stienaers 2011).

Uit ons onderzoek blijkt (zie tabel 2 en 3) dat dit type veelvuldig verwijzingen aan briefschrijver en geadresseerde bevat, waarbij de verwijzingen naar de briefschrijver zelf in de meerderheid zijn. Ook blijkt dat de meest voorkomende interpretaties van werkwoordsvormen praesentia zijn die de huidige toestand beschrijven (actueel praesens) of terugkerende bezigheden (iteratieve interpretatie van het praesens). Ook frequent zijn perfecta die een recente belevenis van de briefschrijver aanduiden (perfectum praesens). Dit brieftype is erg op het heden gericht en bevat daarom veelal bijwoordelijke bepalingen als *nunc*.

Voorbeeld 6 en 7 zijn typische statusupdates.

- 6) ... *De loco, nunc quidem iam abiit pestilentia, sed, quamdiu fuit, me non attigit. Plancius, homo officiosissimus, me cupit esse secum et adhuc retinet.*

Wat betreft mijn verblijfplaats: de pest is inmiddels voorbij, en zolang het heerste, heb ik er geen last van gehad. Plancius doet erg zijn best en wil graag dat ik bij hem blijf en tot nu toe houdt hij me nog hier. (Cic. *Fam.* 14.1)

- 7) *Incredibile est quanto desiderio tui tenear. In causa amor primum, deinde quod non consuevimus abesse. Inde est quod magnam noctium partem in imagine tua vigil exigo; inde quod interdium, quibus horis te visere solebam, ad diaetam tuam ipsi me, ut verissime dicitur, pedes ducunt; quod denique aeger et maestus ac similis excluso a vacuo limine recedo.*

Het is niet te geloven hoe vreselijk ik je mis. Dat komt natuurlijk door mijn liefde voor jou, en ook omdat we niet gewend zijn aan elkaars afwezigheid. Daarom breng ik een groot deel van de nacht wakend door met jouw beeld voor ogen, daarom gebeurt het overdag, op de uren dat ik gewend was bij jou te komen, dat mijn voeten mij spontaan, zoals men zo treffend zegt, naar jouw appartement brengen, om uiteindelijk somer en terneergeslagen, als iemand die de deur is geweest, de lege drempel achter me te laten. (Plin. *Ep.* 7.5)

De praesentia *cupit* en *retinet* in voorbeeld 6 en *est* en *tenear* in voorbeeld 7 duiden de huidige toestand van de briefschrijver aan. In het geval van *ducunt* en *recedo* in voorbeeld 7 leidt de betekenis van het werkwoord in deze context ertoe dat de praesentia iteratief geïnterpreteerd moeten worden. Deze interpretatie wordt vaak vergemakkelijkt door bijwoorden die frequentie of herhaling aanduiden, zoals *interdium* in dit geval (*interdium, identidem, saepe*). De perfecta *abiit* en *attigit* in voorbeeld 6 en (in mindere mate) *consuevimus* in voorbeeld 7 duiden recente belevissen aan. Voor leerlingen kan het houvast bieden te stellen dat perfecta in statusupdates doorgaans vertaald moeten worden met een voltooid tegenwoordige tijd.

De statusupdate is het enige brieftype waarin het zogenaamde epistolaire gebruik van verleden tijden voorkomt.²³ Het bekendst is het epistolaire imperfectum, maar ook het perfectum (en zelfs het plusquamperfectum) wordt in Latijnse brieven gebruikt vanuit het perspectief van de geadresseerde.²⁴

---

²³ Het epistolaire gebruik van verleden tijden staat niet in de minimumlijst Latijn en wordt voor leerlingen dus steeds geannoteerd.

²⁴ Zie Kühner-Stegman (1912: II.1, 156-159), Mellet 1988:189-206. Het zogenaamde epistolaire perfectum wordt gebruikt om handelingen en situaties aan te duiden die voortijdig zijn aan het moment van het verzenden van de brief. De voorbeelden uit het pensum zijn *misi, imperavi* en *misi* in Cic. *Fam.*14.3. Het imperfectum wordt gebruikt situaties gelijktijdig zijn aan het moment van schrijven, maar ook daarvoor en daarna nog plaats vinden. De voorbeelden uit het pensum zijn *habebat* in Cic. *Att.*12.14 en de imperfecta in voorbeeld (#). Het epistolaire gebruik van het plusquamperfectum (voortijdigheid aan het schrijven van de brief) komt niet voor in het pensum.

In het eindexamenpensum is dit gebruik overigens niet frequent (zie tabel 3). Voorbeeld 8#, uit een brief van Cicero aan Atticus, bevat een cluster van maar liefst vier epistolaire imperfecta (indicatief).

- 8) Bibulus ne *cogitabat* quidem etiam nunc in provinciam suam accedere; id autem facere ob eam causam *dicebant* quod tardius vellet decedere. nos in castra *properabamus* quae *aberant* tridui.

Bibulus dacht er zelfs niet over om nu naar zijn provincie te gaan. Men zei dat hij dat hierom deed, omdat hij later wilde weggaan. Wij haastten ons naar het legerkamp dat op drie dagen reizen lag.

Op het moment dat Cicero dit schrijft (*nunc*) denkt Bibulus er niet aan naar zijn provincie te gaan (*cogitabat*). Ook *dicebant*, *properabamus* en *aberant* zijn gelijktijdig aan het schrijven van de brief. Cicero heeft zich echter verplaatst in zijn geadresseerde, Atticus, en beschrijft deze situaties vanuit het moment van het lezen van de brief. Vanuit dit moment bezien, zijn de situaties beschreven met *cogitabat*, *dicebant*, *properabamus* en *aberant* gelijktijdig aan een oriëntatiemoment in het verleden (i.e. het moment van het schrijven van de brief) en is het imperfectum dus de uitgelezen tijd om deze situaties uit te drukken.

4.2 Regelen, verzoeken en adviseren

In brieven waarin de schrijver dingen regelt, worden de briefschrijver en geadresseerde ongeveer even vaak genoemd. De briefschrijver richt zich op de toekomst en gebruikt dienovereenkomstige bijwoordelijke bepalingen. Veel voorkomende zinstypen zijn verzoeken en opdrachten, vragen, aansporingen en verwachtingen of angsten.

Regelen <i>de briefschrijver vraagt of adviseert de geadresseerde om iets te doen</i>		In Latijnse tekst te zien:
Genoemde personen	vaak de briefschrijver	<i>ego, meus, nos, noster</i> eerste persoon werkwoord
	vaak de geadresseerde:	<i>tu, tuus, vos, vester</i> tweede persoon werkwoord
Zinstypen	opdracht, aansporing	imperativus
		conjunctivus pr. (adhortativus)
		gerundivum + <i>esse, opus est</i>
	verwachting	futurum
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op de toekomst	bijvoorbeeld: - <i>si</i> -bijzin (als) - <i>ut primum</i> -bijzin (zodra)
		angst
Structurerende woorden	steeds een nieuw thema op de eerste plaats in de zin	vraagwoorden, vraagpartikels
		bijvoorbeeld: <i>de domo ...</i> , <i>de ...</i>

De meest frequente werkwoordsvormen zijn indicatieve vormen van het praesens (actueel, bijvoorbeeld *putamus* in voorbeeld 9#) en het futurum (bijvoorbeeld *erunt, commorabimur* in voorbeeld 9#). Aansporingen, een belangrijk zinstype in dit type brieven, worden meestal uitgedrukt door imperativi en door conjunctivi van het praesens (adhortatief), maar ook door het gerundivum als predicaatsnomen en uitdrukkingen als *opus est* en *licet*, gevolgd door een bijzin of a.c.i.-constructie.

In voorbeeld 9 kijkt Cicero vooruit naar het moment dat hij bij Terentia in Tusculum aan zal komen en regelt hij met haar dat zij de benodigde voorbereidingen treft.

- 9) *In Tusculanum nos venturos putamus aut Nonis aut postridie: ibi ut sint omnia parata—plures enim fortasse nobiscum erunt et, ut arbitror, diutius ibi commorabimur—; labrum si in balneo non est, ut sit, item cetera, quae sunt ad victum et ad valetudinem necessaria.* (Cic. Fam. 14.20)

We denken de 7e of de dag er na te arriveren bij onze villa in Tusculum: zorg ervoor dat alles klaar staat – want er zullen misschien behoorlijk wat mensen meekomen en, naar ik meen, zullen we daar een poosje blijven. Als er geen badkuip in de badkamer staat, zorg dat er dan één komt en op dezelfde wijze zorg voor de overige zaken die noodzakelijk zijn voor levensonderhoud en een goed verblijf.

Voorbeeld 10 bevat verschillende voorbeelden van Latijnse constructies voor aansporingen en opdrachten, typisch voor brieven waarin zaken geregeld worden.

- 10) *Domus ut propugnacula et praesidium habeat, Philotimo dicetis; et velim tabellarios instituat certos, ut quotidie aliquas a vobis litteras accipiam; maxime autem date operam, ut valeatis, si nos vultis valere.* (Cic. Fam. 14.18)

Zeg tegen Philotimus dat hij het huis versterkt en verdedigt. En regel alsjeblieft betrouwbare koeriers, zodat ik dagelijks wat brieven van jullie kan ontvangen. En zorg er vooral voor dat het goed gaat met jullie, als jullie willen dat ik het goed maak.

Naast het futurum *dicetis* en de imperativus *date*, is ook *velim* in combinatie met de bijzin in de conjunctivus (*instituat*) een aansporing, of misschien zelfs wel een opdracht.

4.3 Beschrijven van zaken in het heden en verleden

Briefschrijvers nemen beschrijvingen van elementen uit het heden en beschrijvingen van elementen uit het verleden op in hun brieven. Het gebruik van de eerste en de tweede persoon is in beschrijvingen minder voor de hand liggend; de beschrijvingen bevatten meestal werkwoordsvormen in de derde persoon. Toch bleek met name de eerste persoon nog redelijk frequent ons corpus. Het gaat dan om beschrijvingen van zaken waar de briefschrijver persoonlijk bij betrokken is (zie voorbeeld 12). Beschrijvingen bestaan uit aanduidingen van fysieke kenmerken, eigenschappen en gewoontes. In beschrijvingen met betrekking tot het heden zijn praesentia (algemeen en iteratief) het meest frequent, in beschrijvingen met betrekking tot het verleden zijn dat imperfecta (eigenschap, gewoonte).

Beschrijven heden <i>beschrijven van een persoon of object in de huidige wereld</i>		In Latijnse tekst te zien:
Genoemde personen	meestal anderen dan briefschrijver en geadresseerde	namen, verwijzwoorden, derde persoon werkwoord
Zinstypen	fysieke kenmerken, eigenschappen	praesens (algemeen), <i>semper</i>
	gewoontes	praesens (iteratief), <i>semper, saepe</i>
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op het heden	bijvoorbeeld: <i>nunc</i>

In de beroemde brief over een dolfijn die plotseling voor de kust van Afrika verschijnt, begint Plinius zijn verhaal met een beschrijving van de kustplaats waar het verhaal zich voltrekt.

- 11) *Est in Africa Hipponensis colonia mari proxima. Adiacet navigabile stagnum; ex hoc in modum fluminis aestuarium emergit, quod vice alterna, prout aestus aut repressit aut impulit, nunc infertur mari, nunc redditur stagno. Omnis hic aetas piscandi navigandi atque etiam natandi studio tenetur, maxime pueri, quos otium lususque sollicitat. His gloria et virtus altissime provehi: victor ille, qui longissime ut litus ita simul natantes reliquit.*

In Africa ligt de koloniestad Hippo, vlak bij zee. In de buurt bevindt zich een bevaarbare lagune. Daarvandaan loopt een getijdenstroom als een soort rivier, die beurtelings, afhankelijk van eb en vloed, naar zee doorstroomt of in de lagune terugvloeit. Mensen van alle leeftijden komen daar graag naar toe om zich te amuseren met vissen, varen en ook met zwemmen, vooral voor kinderen is het een paradijs van spelletjes. Zij vinden het een glorieus waagstuk zo diep mogelijk in zee te gaan. Wie de kust en de andere zwemmers het verst achter zich laat is de winnaar. (Plin. Ep. 9.33)

Plinius geeft in zijn beschrijving fysieke kenmerken van de kustplaats en gebruikt daarvoor praesentia die toestanden aanduiden (*est, adiacet, emergit*). Ook voor een steeds terugkerend natuurverschijnsel gebruikt hij praesentia, die daarom dus iteratief geïnterpreteerd worden (*infertur, redditur*). Na de beschrijving van de omgeving volgen nog eigenschappen en gewoonten van de bewoners (de praesentia *tenetur* en *sollicitat*). De praesentia in deze beschrijving zijn algemeen geldig, zoals vrijwel alle praesentia in beschrijvingen van zaken in het heden (in brieven).²⁵ De interpretatie van een groot aantal van deze praesentia is iteratief.

Beschrijven verleden <i>beschrijven van een persoon of object in het verleden</i>		In Latijnse tekst te zien:
Genoemde personen	meestal anderen dan briefschrijver en geadresseerde	namen, verwijswoorden, derde persoon werkwoord
Zinstypen	fysieke kenmerken, eigenschappen	imperfectum (eigenschap), <i>semper</i>
	gewoontes	imperfectum (iteratief: gewoonte), <i>semper, saepe</i>
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op het verleden	bijvoorbeeld <i>tunc; cum-bijzin met conj. impf of plqpf</i>

In een emotionele brief over de overleden Minicia Marcella gebruikt Plinius imperfecta om haar kenmerken en gewoonten op te sommen (*inhaerebat, complectebatur, diligebat, lectitabat, ludebat, obsequebatur, sustinebat*).

- 12) *Nondum annos xiii impleverat, et iam illi anilis prudentia, matronalis gravitas erat et tamen suavitas puellaris cum virginali verecundia. Ut illa patris cervicibus inhaerebat! Ut nos amicos*

²⁵ De perfectum in deze beschrijving (*repressit, impulit, reliquit*) geven aan dat de gebeurtenis zich voltrokken heeft voor een bepaald, zich herhalend, moment dat met een praesens wordt aangeduid (respectievelijk *infertur, redditur* en het moment waarop er een overwinnaar is "victor ille"). Zie Adema (2008:40) voor meer voorbeelden van dit gebruik van het perfectum (bijvoorbeeld in vergelijkingen).

paternos et amanter et modeste complectebatur! Ut nutrices, ut paedagogos, ut praeceptores pro suo quemque officio diligebat! Quam studiose, quam intellegenter lectitabat! Ut parce custoditeque ludebat! Qua illa temperantia, qua patientia, qua etiam constantia novissimam valetudinem tulit! Medicis obsequebatur, sororem patrem adhortabatur ipsamque se destitutam corporis viribus vigore animi sustinebat!

Zij was nog geen veertien jaar geworden en reeds toonde ze de wijsheid van een rijpe vrouw en de waardigheid van een dame toch ook de liefvalligheid en maagdelijke schroomvalligheid van een jong meisje. Hoe hing ze aan de nek van haar vader! Hoe liefderijk en bescheiden omarmde ze ons, vrienden van haar vader! Hoe eerde ze haar voedsters, begeleiders en leraren, ieder overeenkomstig zijn positie. Hoe ijverig en begrijpend kon ze studeren. Hoe matig en beheerst was ze in haar spelen. Hoe gelijkmoedig, hoe geduldig, hoe dapper zelfs verdroeg ze haar laatste ziekte. Ze gehoorzaamde de dokters, bemoedigde haar zus en haar vader en toen haar lichaamskrachten haar in de steek lieten, hield ze zichzelf overeind door de sterkte van haar geest. (Plin. Ep. 5.16)

Daarnaast komen plusquamperfecta voor om gebeurtenissen aan te duiden die voor een ander moment in het verleden gebeurd zijn, meestal is dit het moment van overlijden van de beschreven persoon zoals in het geval van *impleverat* in voorbeeld 12. Niet typisch voor beschrijvingen, maar toch redelijk frequent is het perfectum. Deze perfecta geven meestal een samenvattend overzicht, zoals bijvoorbeeld de uitroep met het perfectum *tulit* in voorbeeld 12 de periode van Minicia's laatste ziekte (*novissimam valetudinem*) in zijn geheel beziet en evalueert.²⁶

4.4 Vertellen van een verhaal

Net als de andere brieftypen bestaan ook de (delen van) brieven waarin verhalen verteld worden uit een aantal kenmerkende typen zinnen. Voor verhalen zijn dat voornamelijk zinnen die gaan over het verleden. De twee belangrijkste typen zinnen zijn zinnen die de gebeurtenissen en de situaties in het verhaal presenteren. In het Latijn worden voor gebeurtenissen meestal perfecta of historische praesentia gebruikt en voor situaties meestal imperfecta of historische infinitivi. Het narratief perfectum, het praesens historicum en het imperfectum voor situaties bleken in ons onderzoek inderdaad de frequentste tijdsinterpretaties in deze briefonderdelen. Dit wordt geïllustreerd in voorbeeld 13, een fragment uit Plinius' spokenbrief.

- 13) *Ubi illuxit, ipse circa verticem tonsus, capilli iacentes reperiuntur. Exiguum temporis medium, et rursus simile aliud priori fidem fecit. Puer in paedagogio mixtus pluribus dormiebat. Venerunt per fenestras — ita narrat — in tunicis albis duo cubantemque detonderunt et qua venerant recesserunt.*

Toen het dag werd, bleek dat hij rond de kruin geschoren was en dat de haren overal op de grond lagen. Korte tijd verliep voordat een tweede soortgelijk voorval het eerste bevestigde. Een jonge slaaf van mij sloop te midden van verschillende andere in de trainingsruimte. Door het venster, zo vertelt hij het verhaal, kwamen twee mannen in witte tunieken naar binnen, schoren zijn hoofd kaal terwijl hij daar lag en verdwenen op hetzelfde moment dat ze gekomen waren. (Plin. 7.27)

---

²⁶ Bij een gedetailleerdere analyse (zie noot 15#), zou de zin met *tulit* vallen onder het expositorische teksttype (of, in een iets andere terminologie, de *report mode*). De schrijver onderbreekt het beschrijvende type kort om de evaluatie in deze zin nadrukkelijk vanuit zijn eigen standpunt in de tijd te geven en zo meer kracht bij te zetten.

Het praesens *narrat* illustreert dat verhalende passages in brieven kort onderbroken kunnen worden door vertellerscommentaar.²⁷ De briefschrijver en zijn geadresseerde spelen nauwelijks een rol in verhalende delen van brieven. Verwijzingen naar de briefschrijver komen we bijvoorbeeld tegen als hij vertellerscommentaar inlast, of als hij een personage is in zijn eigen verhaal, zoals Pinus in zijn Vesuviusbrieven.

Verhaal vertellen		In Latijnse tekst te zien:
Genoemde personen	meestal anderen dan briefschrijver en geadresseerde	namen, verwijswaarden, derde persoon werkwoord
Zinstypen	gebeurtenis	perfectum, praesens historicum
	voortdurende situatie	imperfectum, infinitivus historicus
	gebeurtenis vóór andere gebeurtenis	plusquamperfectum
Bijwoordelijke bepaling van tijd	gericht op het verleden	bijvoorbeeld <i>tunc</i> ; <i>cum-bijzin met conj. impf of plqpf</i>
Structureerende middelen	gericht op volgorde in de tijd	bijvoorbeeld <i>deinde</i> ; <i>inde</i> ; <i>postero die</i>

4.5 Emotionele betrokkenheid

In het examenpensum vonden wij emotioneel getinte uitroepen in elk brieftype. Vooral in beschrijvingen van het verleden lijken uitroepen zeer frequent. Dit komt doordat het corpus een aantal brieven over recent overledenen bevat (Plin. 3.21 en Plin. 5.16) en de briefschrijver zijn verdriet uit door middel van deze uitroepen, zoals ook bleek in voorbeeld 12#.

Emotionele betrokkenheid		In Latijnse tekst te zien:
Zinstypen	Uitroepen	- O + vocativus
		- <i>quam / ut</i> (hoezeer)
		- ellips van het werkwoord
		- uitroepteken

5. De brieven van het eindexamenpensum

We hebben nu vijf brieftypen behandeld die leerlingen kunnen helpen bij het formuleren van taalkundige verwachtingen op basis van inhoudelijk tekstoriëntatie. Het idee daarbij is dat ze bepaalde constructies juist wel en andere juist niet verwachten en, bijvoorbeeld, niet eens meer overwegen of een vorm op *-et* middenin een verhaal een futurum zou kunnen zijn. We kunnen de brieftypen ook gebruiken voor een snelle schets van de aard van het corpus en om verschillen tussen Plinius en Cicero aan het licht te brengen. De brieven van het pensum 2015 zijn grofweg in te delen in vier combinatietypen.

- 15) Gecombineerde brieftypes in het eindexamenpensum
- update – regelen – update
  - update – beschrijving – update
  - update – verhaal – update
  - regelen – verhaal – regelen

²⁷ Deze zinnen zouden bij een gedetailleerdere analyse vallen onder een ander teksttype, respectievelijk onder het expositorische en het beschrijvende teksttype.

Veel brieven beginnen en eindigen met een update en daartussenin zien we de briefschrijver zaken regelen, beschrijven of een verhaal inlassen. Een vierde type lijkt het regelen van zaken af te wisselen met een verhaal.

Plinius 8.10 is een typisch voorbeeld van de bij a genoemde afwisseling van update en regel passages. De aanvang van het middendeel (*igitur ut ... fecunditas facit*) wordt door het gebruik van een tekststructurend partikel gemarkeerd (*igitur*, en elders vinden we op breuklijnen *nam*, *enim*, *sed*, *proinde* en *quod*). Varianten op dit briefschema zijn te vinden in bijvoorbeeld Cic. *Fam.* 14.2 (met extra 'regel passages' aan het begin en eind van de brief) en Plin. *Ep.* 8.11 (die bestaat uit een combinatie van update en regelen zonder update als afsluiting).

Een brief van het type b is te vinden in bijvoorbeeld Plin *Ep.* 8.16 en 9.6. In de eerstgenoemde brief is de beschrijving relatief kort (*Mandant ... domus est*), maar het is ook mogelijk dat de beschrijving feitelijk het leeuwendeel van de brief uitmaakt, zoals in brief 9.6 (*nihil novum ... voluptate non capior*). Bij Cicero vinden we een variant van de types b en c (*Fam.* 7.1), aangezien delen update eerst worden afgewisseld met een verhaal (*nam primum ... fallo*) en vervolgens met een beschrijving (*apparatus enim ... attulissent*).

Het vierde en laatste combinatietype dat we hebben onderscheiden bestaat uit regel passages die door een uitgebreid verhaal worden onderbroken. De ervaren Pliniuslezer zal hierin direct de veelgelezen brieven 6.16 en 7.33 uit het pensum herkennen.

Zoals aan het begin van dit artikel duidelijk werd kunnen brieven op allerlei manieren worden ingedeeld en daar komt bij dat een brief een afwisseling van typen kan bevatten. Met dit artikel hebben we getracht om het heterogene genre van de brief in vijf functionele typen te onderscheiden met elk een unieke combinatie van talige kenmerken. We hopen daarmee enerzijds het gebruik van bijvoorbeeld tijden en partikels in brieven in een kader te plaatsen (bottom-up) en anderzijds vanuit de functie van de brieven verwachtingen te ontwikkelen over talige kenmerken (top-down). Een volgende stap kan nog zijn om de gecombineerde brieftypen te relateren aan de rol die brieven speelden in het informele, formele of literaire circuit. Maar die vraag bewaren voor een volgend onderzoek.

Literatuur

- Adams, J.N. 1978. 'Conventions of naming in Cicero', *Classical Quarterly* 28: 145-166.
- Cugusi, P. 1983. *Evoluzione e forme dell'epistolografia Latina nella tarda repubblica e nei primi due secoli dell'impero*, Roma.
- Dickey, E. 2002. *Latin Forms of Address*, Oxford.
- Adema, S.M. en D. Stienaers. 2011. 'Tekststructuur en tijdgebruik in Latijnse narratieve teksten. Geïllustreerd met passages uit Caesar, Livius, Ovidius, Tacitus en Vergilius', *Kleio* 40.3, 116-143.
- Allan, R.J. 2011. 'Ontwikkelingen in de Griekse taalkunde: discourse linguïstiek', *Lampas* 44(1), 89-94.
- Altman, J.G. 1982. *Epistolarity*, Columbus
- centraal examen 2015, gepubliceerd op www.examenblad.nl.
- De Pretis, A. 2003. "'Insincerity," "Facts," and "Epistolarity": Approaches to Pliny's Epistles to Calpurnia' *Arethusa* 36, 127-146.
- Van Dijk, T.A. and Kintsch, W. 1983. *Strategies of Discourse Comprehension*. New York: Academic Press.
- Fisser, C. & Verhoeven, P. 1993. 'Hoe pakken we Cicero aan? Lesopzetten voor twee introductielessen en suggesties voor een vertaaldidactische aanpak.' *Lampas*, 26.3, 266-275.
- Goris, M. 2007. *Vakdossiers Tweede Fase. Klassieke Talen. Problemen in het onderwijs Klassieke Talen in Nederland en mogelijke wegen naar een betere toekomst*, Enschede.
- Graesser, A. C. McNamara, D. S. & Louwerson, M. M. 2003. 'What do readers need to learn in order to process coherence relations in narrative and expository text?', in A. P. Sweet and C.E. Snow (eds.), *Rethinking reading comprehension*, New York, 82-98.

- Van Houdt, T. 2008. 'The strategic reading of Latin (and Greek) texts: a research-based approach', in R. Lister (ed.) *Meeting the challenge: international perspectives on the teaching of Latin*, Cambridge, 54-70.
- Keip, M. 2013. 'Systematischer Aufbau von Texterschließungskompetenz', *Der Altsprachliche Unterricht* 6/2013, 28-33.
- Kintsch, W. en T.A. van Dijk. (1978). 'Toward a model of text comprehension and production', *Psychological Review* 85 (5), 363-394.
- Kintsch, W. 1988. 'The use of knowledge in discourse processing: A construction-integration model', *Psychological Review* 95, 163-182.
- Kintsch, W. 1998. *Comprehension: A paradigm for cognition*. New York.
- Knudsvig, G.M. and D. Pennell-Ross. 1998. 'The Linguistic Perspective', in R. LaFleur (ed.), *Latin for the 21st Century: From Concept to Classroom*. Glenview, 44-53.
- Kroon, C.H.M. 2000. 'Het ene verhaal is het andere niet. Een taalkundige kijk op teksttype in de Latijnse literatuur', *Lampas* 33,3: 211-234.
- Kroon, C.H.M. 2002. 'How to write a ghost story? A linguistic view on narrative modes in Pliny EP. 7.27', in L. Sawicki and D. Shalev (ed.), *Donum Grammaticum. Studies in Latin and Celtic linguistics in honour of Hannah Rosén*, Leuven, 189-200.
- Kroon, C.H.M. and Sluiter, I. 2010. *Het geheim van de blauwe broer. Eindrapport van de Verkenningcommissie Klassieke Talen*, Leiden/Enschede.
- Markus, D.D. and Pennell-Ross, D. 2004. 'Reading Proficiency in Latin Through Expectations and Visualization' *Classical World* 98.1, 79-93.
- Niemann, K.H. 2013. *Themaheft Texterschließung, Der Altsprachliche Unterricht*, Seelze.
- Nuttall, C. 1996. *Teaching Reading Skills in a Foreign Language*. London.
- Pennell-Ross, D. 2008. 'Latin pedagogy at Michigan: linear reading using a linguistic perspective', in R. Lister (ed.), *Meeting the Challenge: International Perspectives on the Teaching of Latin*, Cambridge, 44-53.
- Van der Plaats, A. 2011. 'Grieks leren lezen. De wisselwerking tussen taal- en leesvaardigheid', *Lampas* 44.2, 152-166.
- Roulet, E. 1997. 'A modular approach to discourse structures', *Pragmatics* 7.2, 125-146.
- Schirok, E. 2013. 'Vom Dekodieren zum Rekodieren. Texterschließung – Interpretation – Übersetzung: Versuch einer Begriffsklärung', *Der Altsprachliche Unterricht* 6/2013, 2-15.
- Van De Walle, E., Van Houdt, T. 2004. 'Bouwstenen voor een vernieuwde leesdidactiek: over de plaats en functie van leesstrategieën in het leesproces', *Kleio* 33.2, 72-86.
- Van De Walle, E., Van Houdt, T. 2005. 'Het identificeren van lezerstypen als basis van een gedifferentieerde leesvaardigheidstraining', *Kleio* 34.2, 149-166.
- Verhoeven, P. 1985. 'Maar *incipiam* kan toch een accusativus zijn?', *Lampas* 18, 279-293.
- Verhoeven, P. 1993. *Tekstbegrip in het onderwijs Klassieke Talen*. Diss. Universiteit Groningen
- Verhoeven, P. & Hulshof, A. 1990. 'Het ontwikkelen van tekstbegrip en de Nieuwe Versie van de Taal der Romeinen', *Lampas* 23.4/5, 419-431.
- Werlich, E. 1979. *Typologie der Texte. Entwurf eines textlinguistischen Modells zur Grundlegung einer Textgrammatik*. Heidelberg.
- Zeiner-Carmichael, N.K. 2014. *Roman letters. An anthology*. Chichester.